

ĐÓI NGHÈO CHÂU PHI: THỰC TRẠNG VÀ NGUYÊN NHÂN

*Nguyễn Thị Hằng**

I. THỰC TRẠNG ĐÓI NGHÈO Ở CHÂU PHI HIỆN NAY

Lục địa châu Phi là ngôi nhà chung của 54 nước với trên 800 triệu dân¹ (chiếm 1/8 dân số thế giới), diện tích 30.131.536 km², trong đó khu vực cận Xahara châu Phi gồm 48 nước và khu vực Bắc Phi gồm 6 nước. Các khu vực đông dân cư nhất nằm dọc theo các bờ biển phía tây và phía bắc, đặc biệt là trong các thung lũng màu mỡ của sông Nin, sông Nigiê, sông Côngô và sông Xê-nê-gan. Dân số châu Phi tăng rất nhanh chóng vì tỉ lệ sinh đẻ tại quốc gia này rất cao. Các gia đình thường đông người và một nửa dân số là thiếu niên dưới 15 tuổi. Hầu hết dân số đều sống ở khu vực nông thôn, nhưng ngày nay số lượng người sống ở thành thị ngày càng tăng. Người nông dân buộc phải rời xa nông thôn vì sự nghèo nàn và khan hiếm việc làm, số khác phải đi để tránh nội chiến, hạn hán và nạn đói.

Châu Phi hiện có khoảng 350 triệu người² sống trong cảnh nghèo đói và đây là châu lục có tốc độ thực hiện các mục

tiêu thiên niên kỷ (MDGs) chậm nhất thế giới, nhất là ở phía nam sa mạc Xahara. Từ năm 1981 đến năm 2001, số người nghèo ở khu vực châu Phi cận Xahara tăng gần gấp 2 lần, đây là khu vực duy nhất trong thế giới các nước đang phát triển có tỷ lệ tử vong của trẻ sơ sinh đang tăng lên và tỷ lệ người biết chữ đang giảm xuống. Những điểm nóng phải đối mặt với tình trạng khẩn cấp về lương thực trong năm 2004 là Êritoria, Burundi, CHDC Côngô, Êtiôpia, Mô-dăm-bích, Dăm-bia; năm 2005 là Nigiê, Angôla, Lê-xô-thô, Malaui, Namibia, Dimbabuê, Xoadilen.

Châu Phi đang là khu vực có thu nhập bình quân đầu người thấp nhất thế giới. Trong suốt những năm thập kỷ 1990, thu nhập bình quân đầu người giảm ở 12 nước châu Phi. Thu nhập bình quân đầu người hiện nay của châu Phi là 490 USD³, trong đó 1/2 dân số sống ở mức 0,65USD/ngày/người, thấp hơn tiêu chuẩn đánh giá nghèo đói của thế giới là 1USD/ngày/người. Trong 315 triệu người ở khu vực châu Phi cận Xahara có 50% dân số sống dưới mức 1USD/ngày. Có khoảng 184 triệu trong tổng số trên 800 triệu

* Viện Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông

người dân châu Phi (chiếm 33% dân số) đang bị thiếu ăn do sản xuất lương thực tại 31 quốc gia giảm.

Hiện nay, chất lượng cuộc sống ở lục địa Đen rất thấp so với thế giới, có thể đưa ra một vài con số chứng minh như:

- Chỉ có dưới 50% dân số châu Phi được tiếp cận với các dịch vụ y tế, dịch vụ khám chữa bệnh;⁴

- Tính riêng năm 2000 có 300 triệu người (khoảng 38% dân số) châu Phi không tiếp cận được với nước sạch. Thường người ta phải đi quãng đường khá xa để lấy nước và hàng triệu người bắt buộc phải uống nước có chứa các vi khuẩn nguy hiểm. Tình huống này thường xuyên xảy ra ở vùng Trung Phi – nơi thời tiết nóng bức và thiếu thốn sự đầu tư, khiến cho khan hiếm nguồn nước sạch.⁵

- Tuổi thọ trung bình ước tính ở châu Phi là 41 tuổi. Năm 1997, tuổi thọ trung bình ở châu Phi cận Xahara chỉ là 52 tuổi, tức là ít hơn 13 năm so với mức trung bình về tuổi thọ trong các nước đang phát triển và ít hơn 25 năm so với các nước công nghiệp phát triển thuộc tổ chức OECD. Thực tế này gắn liền với tỷ lệ tử vong ở trẻ em rất cao là 9% ở trẻ sơ sinh (so với mức 0,6% ở các nước OECD). Theo số liệu thống kê năm 2001, quốc gia có tuổi thọ thấp nhất thế giới là Cộng hoà Bôtxoana, người dân ở đây có tuổi thọ trung bình là 37,1 năm, trong đó đàn ông là 36,8 năm và đàn bà là 37,5 năm.⁶

- 57% trẻ em châu Phi được ghi tên vào học tại các trường tiểu học, và cứ trong 3 em thì có 1 em không hoàn thành chương trình giáo dục tiểu học; tỷ lệ phổ cập giáo dục thuần túy ở cấp tiểu học hầu như không thay đổi tại khu vực châu Phi cận

Xahara, nằm ở mức 74%, đồng thời số người mù chữ đã tăng thêm 3 triệu người tại châu Phi;⁷

- Cứ trong 6 trẻ em thì có 1 em bị chết trước 5 tuổi, tỷ lệ chết yếu của trẻ em khoảng 10%, đặc biệt trẻ em ở đây chiếm một nửa trong số những dân thường bị ảnh hưởng tai họa từ chiến tranh ở châu Phi; năm 2002, có khoảng 150 triệu trẻ em dưới 5 tuổi ở các nước đang phát triển ở diện thiếu ăn, trong đó có các nước ở châu Phi; Nguy cơ bệnh dịch lan tràn (AIDS, lao, sốt) đã làm cho tình hình càng trầm trọng thêm, thể hiện qua việc tăng tỷ lệ tử vong ở trẻ em trong nhiều nước châu Phi: tại Kênia, tỷ lệ này đã tăng từ 62/100 trẻ lên 74/100 trẻ và tại Đimbabuê tăng từ 52 lên 69/100 trẻ.⁸

- Trong 5 người dân thì chưa đến 1 người được sử dụng điện; 15 người trong số 1.000 người có đường dây điện thoại và 7,8 người trong số 1000 người tiếp cận được với Internet.⁹

- Trong suốt thập kỷ 1990, lục địa châu Phi đã mất đi hơn 5,3 triệu hecta rừng.¹⁰

Cũng giống như người nghèo ở các khu vực khác trên thế giới, người nghèo ở châu Phi sống phần lớn ở nông thôn, phụ thuộc vào nông nghiệp, phương thức canh tác truyền thống mang tính chất một nền sản xuất nhỏ, sử dụng đầu vào ít, chất lượng sản phẩm thấp, năng suất cây trồng và vật nuôi không cao. Ngoài ra, người nghèo châu Phi còn tập trung ở những vùng ngoại ô thành phố, trong các khu phố nghèo nàn, trong các khu nhà ổ chuột và có tỷ lệ đáng kể ở vùng sa mạc, bán sa mạc, vùng hẻo lánh, nơi chỉ có các bộ tộc sinh sống. Trình độ dân trí và khả năng tiếp thu kỹ thuật hiện đại còn thấp. Khi gặp rủi ro, nhóm

người này dễ bị tổn thương và khó khôi phục hơn những người khác.

Nghèo đói diễn ra ở hầu hết các nước, các khu vực của châu Phi. Nghèo đói của châu Phi có xu hướng phân bố rõ rệt ở từng khu vực địa lý, nghèo đói nhất là khu vực châu Phi cận Xahara. Ở khu vực này (trừ Nam Phi), sự yếu kém của các nhà nước và của các nền kinh tế đã khiến các nước phải thực hiện vô điều kiện các chính sách trọn gói (policy-packages) của các nước cho vay nợ. Tại Lêxôthô, Malaui, Môdămbich, Xoa Dilen, Dămbia..., có 14,4 triệu người đang có nguy cơ chết đói; tại Namibia có 400.000 người; tại Angola có 2 triệu người. Một số nước cần sự trợ giúp cụ thể như: tại Malaui có 3,3 triệu người (chiếm 30% dân số) cần khoảng 240.000 tấn lương thực cứu trợ; tại Lêxôthô và Xoa Dilen có khoảng 1/3 dân số đang bị đói, cần khoảng 56.000 tấn lương thực cứu trợ và viện trợ khẩn cấp; tại Êtiôpia, hạn hán kéo dài nhiều năm nay và nạn đói năm 2003 có nguy cơ nghiêm trọng, đưa khoảng 85% trong tổng số 65 triệu dân Êtiôpia phải sống phụ thuộc vào sản xuất nông nghiệp vào tình trạng phải chịu rủi ro.

II. NGUYÊN NHÂN ĐÓI NGHÈO Ở CHÂU PHI HIỆN NAY

1. Điều kiện tự nhiên không thuận lợi

Châu Phi là châu lục có điều kiện tự nhiên không thuận lợi: sự thay đổi liên tục của khí hậu làm tăng nguy cơ về thiên tai, thiếu nước, thiếu đất sản xuất; địa hình sa mạc nhiều hơn đất canh tác; sa mạc Xahara nằm ở phía Bắc, chiếm 1/3 diện tích châu lục, là một sa mạc rộng lớn và khô hạn quanh năm. Sa mạc Kalahari và sa mạc Namib ở phía nam cũng có một diện tích mênh mông. Mặc dù sa mạc nằm dọc

bờ biển nhưng vẫn khô cằn và nóng. Phần lớn các nước châu Phi nằm sâu trong lục địa, giao thông đi lại kém phát triển, khả năng thông thương bị hạn chế càng làm cho tình trạng nghèo đói trầm trọng hơn.

2. Kinh tế kém phát triển

Khu vực châu Phi cận Xahara rơi vào tình trạng gần như trì trệ kinh tế suốt một thời gian dài, trong khi các khu vực khác trên thế giới lại tăng trưởng, điều này khiến các nước thuộc khu vực này cũng phải tự hỏi: phải chăng cơ cấu kinh tế phần nào cũng là nguyên nhân dẫn đến tình trạng nghèo đói. Nhiều công trình nghiên cứu đã đi đến kết luận rằng các yếu tố mang tính chất địa lý như địa hình xa xôi cách trở, độ kém phì nhiêu của đất, khí hậu khắc nghiệt, bệnh dịch đều là những nguyên nhân quan trọng, góp phần làm nên sự tụt hậu về kinh tế.

Sự phát triển mạnh mẽ của nông nghiệp, nông thôn đã và đang làm cho châu Phi gặp nhiều bất lợi trong phát triển nông nghiệp nông thôn và xuất khẩu hàng nông nghiệp. Cho đến nay, nông nghiệp vẫn đóng vai trò rất nhỏ trong cơ cấu GDP và chưa có được những giải pháp phát triển bền vững.

Bên cạnh đó, châu Phi là châu lục phát triển kinh tế chủ yếu nhờ vào viện trợ nước ngoài. Viện trợ nước ngoài tại châu Phi chiếm 1/2 tổng nguồn thu, chiếm 60,7% GDP của các nước châu Phi để phục vụ cho chi tiêu ngân sách và trả nợ nước ngoài. Ở một số nước, tỷ lệ viện trợ chiếm khá cao trong ngân sách nhà nước (Uganda: 50%; Ruanda: 60%; Môdămbich: 70%). Viện trợ nước ngoài cũng chủ yếu được dùng để trả các khoản vay nợ. Hiện nay, 23 quốc gia châu Phi được đề nghị

giảm nợ theo cơ chế sáng kiến giảm nợ cho những nước nghèo mắc nợ nhiều nhất bao gồm: Bénanh, Buôckina Phaxô, Camorun, Sat, Dămbia, Êtiôpia, Gămbia, Gana, Ghinê, Ghinê Bitxao, Ghinê Xích đạo, Madagaxca, Malaui, Môđămbich, Nigiê, Ruanda, Xao Tômê và Prinxi-pê, Xê-nê-gan, Xiê-ra Lê-ôn, Tanđania, Uganda, CHDC Côngô. Tuy nhiên, nợ nần chồng chất đang khiến nhiều nước châu Phi không có điều kiện về nguồn lực và tiền vốn để phát triển kinh tế, dẫn tới vòng luẩn quẩn của nợ nần, kém phát triển và đói nghèo.

3. Thể chế chính trị yếu kém, xã hội luôn mất ổn định

Trong nhiều thập kỷ qua, sự chia rẽ, xung đột đã có xu hướng lan rộng ở châu Phi. Do không có hoà bình, các quốc gia châu Phi không có điều kiện để xây dựng và phát triển kinh tế.

Châu Phi là khu vực có thể chế chính trị yếu kém, nạn tham nhũng hoành hành. Thể chế chính trị yếu kém bắt nguồn chủ yếu từ hệ thống quản lý thiếu minh bạch, sự hạn chế về nguồn lực tài chính và nguồn nhân lực không có kỹ năng. Sự yếu kém không chỉ thể hiện trong hiến pháp và pháp luật, mà chủ yếu nằm trong cơ cấu nội bộ của các đảng phái chính trị, nơi người ta thường có xu hướng bảo vệ lợi ích cá nhân hơn là lợi ích cộng đồng, vì thế họ thường có xu hướng mua chuộc trong bầu cử hơn là đưa ra các chương trình hoạt động chính trị toàn diện, có sức thuyết phục. Do trình độ của người đại diện chính quyền và dân chúng còn hạn chế, châu Phi đang thiếu một hệ thống chính trị hiện đại để có thể đáp ứng được những nhu cầu phát triển kinh tế - xã hội.

Thể chế chính trị yếu kém là nguyên nhân cơ bản dẫn đến nạn tham nhũng tràn lan ở các nước châu Phi. Theo đánh giá của WB năm 2003, việc kiểm soát tham nhũng ở châu Phi không có hiệu quả. Từ năm 1996 đến 2002, trong số 8 nước được coi là nhóm có những điều chỉnh ổn định nhất châu Phi, chỉ có Buôckina Phaxô cải thiện được tình trạng tham nhũng, còn lại 7 nước khác không cải thiện được, thậm chí còn tham nhũng nặng hơn như ở Môđămbich và Uganda.

Nội chiến, xung đột khiến nền kinh tế ở nhiều nước rơi vào tình trạng tiêu điều, kiệt quệ, dấy hàng triệu người dân vào cảnh nghèo đói. Nội chiến, xung đột sắc tộc và tôn giáo diễn ra ở nhiều nơi, ẩn chứa nhiều rủi ro và nguy cơ lớn với hoà bình và phát triển khu vực, làm cho xã hội luôn mất ổn định. Xung đột kéo dài liên miên ở châu Phi đã làm chết khoảng 7 triệu người và ước tính thiệt hại khoảng 250 tỷ USD. Hiện nay vẫn còn 10 nước châu Phi đang phải đối mặt với xung đột như Xudăng, Côt Đivoa, Côngô, Nigêria, Xô-mali, Uganda, Ruanda, Burundi, Angiêri và Ăngôla; 1/5 dân số châu Phi luôn phải đối phó với xung đột xã hội và nội chiến. Kể từ thập kỷ 1960 cho đến nay có gần 20 nước châu Phi ít nhất phải trải qua một giai đoạn nội chiến và xung đột. Chi phí của các cuộc xung đột này rất lớn. Các nguồn tài chính phát triển được sử dụng để giải quyết xung đột luôn đạt mức 1 tỷ USD/năm ở Trung Phi và trên 800 triệu USD/năm ở Tây Phi, chủ yếu dựa vào sự giúp đỡ của cộng đồng quốc tế. Ở Xu Đăng, chi tiêu quân sự gấp 3 lần mức bình quân của các nước châu Phi khác. Theo ước tính, một cuộc nội chiến xảy ra ở một nước châu Phi sẽ để lại cho đất nước

hơn 15% số người nghèo và hơn 30% số người cực nghèo so với những khó khăn khác gây ra đối với nước này.

4. Dịch bệnh tràn lan và đầu tư cho con người thấp

Bệnh tật, đặc biệt là nạn dịch HIV/AIDS ở châu Phi đang là mối lo ngại của toàn thế giới. Bệnh tật tràn lan khiến chính phủ các nước châu Phi phải giành phần lớn tiền của cho việc chữa bệnh. Ở một châu lục nghèo đói, lạc hậu và khan hiếm vốn, bệnh dịch hoành hành khiến các nước ngày càng nghèo nàn, kiệt quệ hơn. Hơn nữa, bệnh tật đang phá huỷ sức khoẻ và cơ hội học tập, cống hiến sức lao động của số đông người dân ở các nước châu Phi, khiến yếu tố đầu vào của sản xuất là nguồn nhân lực bị hạn chế. Hiện nay, châu Phi đang chịu ảnh hưởng nặng nề bởi đại dịch HIV/AIDS hơn bất cứ vùng miền nào khác trên thế giới. Có hơn 17 triệu người đã chết vì AIDS và hơn 25 triệu người khác bị lây nhiễm vì rút HIV, khoảng 1,9 triệu trong số đó là trẻ em. Năm 2004, gần 3 triệu người trên toàn cầu đã chết vì AIDS, trong đó hơn 70% là ở châu Phi. Mỗi ngày ở châu Phi HIV/AIDS đã giết 6.300 người; 8.500 bị lây nhiễm vì rút HIV; 1.400 trẻ sơ sinh bị lây nhiễm trực tiếp từ mẹ. Trong những năm tới, mức độ nghiêm trọng của bệnh dịch AIDS sẽ gây ra những hậu quả rất lớn không chỉ đối với tuổi thọ của người dân, mà còn đối với cả mức độ và sự phân bố thu nhập. Tính đến cuối năm 2002, trong tổng số 36 triệu người bị nhiễm virus HIV có 70% sống tại châu Phi cận Sahara (với 90% trẻ em bị nhiễm), nơi có tỷ lệ nhiễm bệnh gần 10% ở người lớn. Trong các nước ở miền

Nam châu Phi chịu hậu quả nặng nhất của bệnh AIDS (Nam Phi, Bốtswana, Dimbabuê...) tỷ lệ nhiễm bệnh vượt quá 20% và những dự báo thận trọng nhất cũng đánh giá rằng AIDS là nguyên nhân dẫn đến tử vong của gần 1/3 thanh niên hiện đang ở độ tuổi 15. Với tốc độ tăng nhanh dịch bệnh như hiện nay, trong 10 năm tới đại dịch HIV/AIDS có thể sẽ làm giảm một nửa lực lượng lao động ở miền Nam châu Phi, và đến năm 2020 tuổi thọ trung bình của khu vực này sẽ giảm khoảng 20 tuổi. Ước tính mỗi năm đại dịch này đang làm thiệt hại từ 0,5% đến 2,5% GDP của châu Phi. Đây là một nguyên nhân khiến tệ nạn xã hội ngày càng tăng, khoảng cách giàu nghèo ngày càng lớn và tỷ lệ thất nghiệp ngày càng cao. Đến nay đã có 20 triệu người châu Phi chết vì dịch bệnh HIV/AIDS. Hiện tại cứ 10 người dân châu Phi thì có 4 người nhiễm HIV/AIDS.¹¹

Tình trạng thất học gia tăng, người dân, đặc biệt là trẻ em ít có cơ hội được phổ cập giáo dục. Tốc độ gia tăng dân số quá nhanh trong khi đầu tư phát triển cho phát triển con người rất ít và kém hiệu quả. Tỷ lệ nhập học cấp tiểu học giảm từ 80% năm 1980 xuống còn 72% vào năm 1993, chỉ có 25% trẻ em đến độ tuổi đi học được đến trường, nhiều người lớn vẫn trong tình trạng mù chữ hoặc không được đào tạo qua trường lớp. Phụ nữ được tiếp cận với giáo dục chiếm tỷ lệ thấp 24% (trong những năm 1990), một số nước tỷ lệ này chỉ chiếm 10% (Gambia, Ghinê, Mali, Nigiê,... và chỉ có ở Gana, Kênya, Dambia tỷ lệ trẻ em nữ được đến trường đạt trên 50%.

Bảng: Trẻ em từ 6 đến 11 tuổi không được đến trường, tính từ năm 1980 đến 2015 (tổng số triệu/phần trăm)

Khu vực	1980		1990		2000		2015	
	Số lượng	%	Số lượng	%	Số lượng	%	Số lượng	%
Các nước đang phát triển	158	31	129	24	145	22	162	23
Châu Phi cận Sahara	26	43	41	50	59	51	83	51
Mỹ La Tinh và Caribê	9	17	8	13	7	11	7	11
Đông Á	55	25	26	14	27	18	21	12
Nam Á	59	40	48	27	47	23	46	20

Nguồn: WB

Đầu tư cho giáo dục thấp, cộng với tuổi thọ ngày càng giảm, mức sống ngày càng trì trệ, chỉ số HDI của châu Phi đạt loại thấp nhất thế giới. Nhiều nghiên cứu đánh giá cho rằng với tình trạng nguồn

nhân lực không đủ sức khỏe và trình độ học vấn như châu Phi hiện nay, châu lục này đang bị mất dần những lợi thế về lực lượng lao động và khó có cơ hội thoát khỏi sự tụt hậu về kinh tế.

Chú thích

¹ <http://www.worldbank.org>

² Xem báo Nhân Dân, phần tin Quốc tế, ra ngày 13-9-2005

³ <http://www.worldbank.org>

⁴ <http://www.un.org> (Facts on poverty in Africa)

⁵ Kim Quang, *Tổng quan về địa hình - kinh tế - phong tục của các châu lục địa trên thế giới; Châu Phi*. Nxb Thanh niên, Hà Nội 2005.

⁶ Diễn đàn kinh tế tài chính Việt - Pháp, *Chính sách và chiến lược giảm bất bình đẳng và nghèo khổ* (Sách tham khảo). Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội - 2003, tr. 96.

^{7,8,9,10} <http://www.un.org> (Facts on poverty in Africa)

¹¹ <http://www.africaaction.org> (*Campaign to End HIV-AIDS in Africa*)

Tài liệu tham khảo

1. Kim Quang, *Tổng quan về địa hình - kinh tế - phong tục của các châu lục địa trên thế giới; Châu Phi*. Nxb Thanh niên, Hà Nội 2005.

2. Diễn đàn kinh tế tài chính Việt - Pháp, *Chính sách và chiến lược giảm bất bình đẳng và nghèo khổ* (Sách tham khảo). Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội - 2003.

3. Thông tấn xã Việt Nam, Tài liệu tham khảo đặc biệt, Tin kinh tế quốc tế

4. Các trang web: www.Worldbank.org; www.un.org; www.africaaction.org